

Mindennapi dialógus, emlékezet és demokrácia¹ Mindennapi élet és párbeszéd: kétfajta kritika

Leszek Koczanowicz:

lengyel filozófus, a filozófia és a politikatudomány professzora (Faculty of Psychology at the SWPS University of Social Sciences and Humanities, Varsó). Szakterülete a kultúraelmélet, társadalomelmélet és a politika kulturális aspektusai. Tizenkét könyv szerzője és szerkesztője lengyel és angol nyelven. Eddigi munkahelyei: Wrocław University, SUNY/ Buffalo (1998–1999 és 2000–2001), Columbia University (2004–2005), és SUNY/Geneseo (2013), valamint a Helsinki Collegium for Advanced Studies (2015–2016).

A mindennapi élet a modernitás egyik legfontosabb felfedezése. Henri Lefebvre, az egyik gondolkodó, aki megalapozta azt, ahogyan a modernségben a mindennapi életről gondolkodunk (LEFEBVRE (1991 [1958]), nyomtatékosan hangsúlyozza a kapcsolatot a mindennapi élet és a modernség között. A lendületes művészeti mozgalmak, társadalmi változások és kulturális átalakulások fémjelezte modernség kibontakoztatta a saját, megkülönböztetetten rá jellemző életmódjait. A modernség a mindennapi életben találja meg ellenpontját, a mindennapi élet pedig a modernitás ellentétének mutatkozik. A mindennapi élet, a társadalom szilárdsága szempontjából fontos terep három módon is megközelíthető:

1. a társadalmi vagy a kulturális reprodukció terepeként (HELLER 1984 [1970]), ill. (BOURDIEU–PASSERON 1990 [1970]),
2. olyan térként, amelyben a mikrohatalom diskurzusai munkálnak (FOUCAULT 1995 [1990]), valamint
3. az uralom ellen kifejtett ellenállás terepeként (DE CERTEAU 1984 [1980]).

Az 1970-es és 1980-es évek gondolkodói kidolgoztak fogalmi keretet pl. az „antipolitika” vagy a „civil társadalom” kategóriáinak a megértéséhez, melyeket később átvettek és továbbgondoltak kommunista országok máskéntgondolkodói (KONRÁD 1984 [1986]).

Több kérdés is fölvetődik a mindennapok és a politika közti összefüggések természetét illetően: hogyan írható le a mindennapok és a politika viszonya? Radikálisan szemben állnak-e egymással (ahogyan a nyilvános szféra a privát szférával), vagy pedig viszonylag szorosan összekapcsolódnak egymással? Mindig ugyanolyan-e a viszonyuk, vagy pedig történetileg változó (például a társadalmi berendezkedés totalitárius vagy demokratikus jellegétől függően)? A mikrokozmosz és a makrokozmosz harmóniája következik-e a politika és a mindennapok viszonyából, vagy pedig a két szféra közti kimondatlan ellentétet rejt magában (a megerősítés és az ellenállás összjátékát vagy még paradoxabb interakciót)? Hogyan férhetünk hozzá a mindennapok tapasztalatához, hogyan értelmezhetjük azt?

Lefebvre úgy válaszolja meg e kérdéseket, hogy megmutatja: nagyon különös módon szövődik össze egymással a mindennapi élet és a politika:

„A mindennapi élet magában foglalja a politikai életet: a köztudatot, valamely társadalomhoz és nemzethez tartozás tudatát, az osztálytudatot. Az adminisztráció és a bürokrácia révén állandó kapcsolatba lép az állammal és az államapparátussal. Másfelől viszont a politikai élet elkülönül a mindennapi élettől azáltal, hogy különleges pillanatokban sűrűsödik össze (például választások időpontjában), illetve, vagy specializált tevékenységekre ad alkalmat. *S a mindennapi élet kritikája így vonja magával a politikai élet kritikáját – nevezetesen amennyiben a mindennapi élet már eleve tartalmazza és konstituálja ezt a kritikát, vagyis amennyiben a mindennapi élet maga ez a kritika.*”

(LEFEBVRE 1991:92 [1958:1/103] – kiemelés az eredetiben)

E szöveghely tanúsága szerint Lefebvre nagyon is tisztában volt azzal, milyen bonyolult viszonyok fűzik egymáshoz a mindennapi életet és a politikát. Ugyanakkor azt a marxista hagyományt követte, amely a mindennapi életnek mint olyan terepnek a kritikájára összpontosít, ahol nyíltan feltáruznak a gazdasági és a politikai kapitalizmus dehumanizáló erői.

E gondolatmenet Marx korai írásaihoz vezet vissza bennünket, a nevezetes *Gazdasági-filozófiai kéziratokhoz* (1844 [1981]), amelyben Marx megmutatta, miképp termelik ki az emberi elidegenülést a kapitalizmus elnyomó erői. *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében Engels (1958) szinte szociológiai leírást ad a munkások embertelen életkörülményeiről a kapitalizmus korai szakaszaiban. Azóta sok marxista irányultságú gondolkodó végzett hasonló szellemű kritikai vizsgálódást: igen árnyaltan elemezték a kapitalista társadalmat, s bebizonyították, hogy a kapitalizmus a mindennapi élet szintjén reprodukálja a társadalmi és gazdasági viszonyait. Az ilyen szellemben végzett kritikus vizsgálódás legnevezetesebb példája Bourdieu

Leszek Koczanowicz fontosabb könyvei: *Politics of Time: Dynamics of Identity in Post-Communist Poland* (Berghahn Books 2008), *Lęk nowoczesny. Eseje o demokracji i jej adwersarzach* (Modern Fear: Essays on Democracy and its Adversaries, 2011), és *Politics of Dialogue. Non-Consensual Democracy and Critical Community* (Edinburgh University Press 2015). 2018-ban *Idit Alaphandry-val* szerkesztette *a Democracy, Dialogue, Memory: Expression and Affect Beyond Consensus* (Routledge 2018) című kötetét. 2020-ban szintén a Routledge-nél lát napvilágot *Anxiety and Lucidity: Reflections on Culture in Times of Unrest* című munkája. Koczanowicz professzor 2019-ben a győri Széchenyi István Egyetemen *Philosophy and the Everyday Routine* címmel tartott előadást.

Ábrahám Zoltán (1968): az ELTE történelem-filozófia (1992) és latin (1995) szakán végzett. A filozófiai tudományok kandidátusa, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem adjunktusa. Két évtizeden át szabadúszó fordító-szerkesztőként, illetve eseti egyetemi óraadóként működött.

korszakos műve, amely részletesen számba veszi, miképp reprodukálódnak a kapitalista társadalom különböző aspektusai az oktatástól az étkezési szokásokig. Új kategóriákat bevezetve – szimbolikus tőke, szimbolikus hatalom, habitus – Bourdieu kitágította a marxizmus fogalmakészletét. E fogalmak segítségével sikerült ábrázolnia annak a modern kapitalizmusnak a teljes komplexitását, amelyben a szimbolikus viszonyok válnak egyre fontosabbá, háttérbe szorítva a gazdaságiakat.

Bár a marxista gondolkodásban gyökerezik, a mindennapi élet kritikája nem csak a marxista szerzők munkáiban bukkan fel. A mindennapi élet nem marxista kritikájának legfontosabb példája természetesen Michel Foucault hatalomelmélete. Foucault tudatában volt annak, hogy elképzelései különböznek a marxista elképzelésektől. Mint írja, az volt a marxizmus hibája, hogy „alapjában véve azt feltételezte, hogy az emberi szubjektum, a megismerés szubjektuma és maguk a megismerés formái valamiképpen eleve és végérvényesen adóttak, s hogy a létezés gazdasági, társadalmi és politikai feltételei pusztán rárakódnak, belevésődnek ebbe a végérvényesen adott szubjektumba” (FOUCAULT 2000:2 [1994:538]). Foucault ehelyett különösen azt szeretné „megmutatni, hogyan formálódhatott ki a XIX. század folyamán az emberrel, az egyéniséggel, a normális vagy abnormális, a szabályon belül vagy kívül álló egyénnel kapcsolatos bizonyos tudás, olyan tudás, amely valójában az ellenőrzés és a felügyelet társadalmi gyakorlataiból született meg. S azt, hogy ez a tudás bizonyos módon nem kényszerítődött rá a megismerés valamely szubjektumára, nem kínálkozott a számára, nem is vésődött belé, hanem a megismerés egészen új típusának megszületését segítette elő” (FOUCAULT 2000:2 [1994:539]).

Nagyhatású művében azt mutatja meg Foucault, hogy az elnyomás formái nemcsak az eltorzult társadalmi viszonyokkal kapcsolódnak össze, hanem mélyen áthatják általában az emberi interakciókat. Mi több, szerinte a hatalom e „mikrofizikai” viszonyai a szubjektiváció új formáit hozhatják létre. Minden használhatósága dacára Foucault hatalmi viszonyokra vonatkozó elképzelésével két fontos probléma is van. Először is ennek értelmében a hatalmi viszonyok átpolitizálják az emberi interakciókat, s így a mindennapi élet csaknem teljes egészében azonosítódik a politikával. E probléma feloldására hasznos finomítani Foucault gondolatát, éspedig Hans Sluga nyomán árnyalva a hatalmi és politikai viszonyok megkülönböztetését:

„A hatalmi viszonyok között létezik a társadalomban érvényesülő erőviszonyokat koordináló és irányító stratégiai viszonyok egy konkrét részhalma. A politikai viszonyok olyan hatalmi viszonyok, amelynek a tárgyai más hatalmi viszonyok. Úgy fogalmazhatunk, hogy »ráépülnek« más, általuk létrehozott, koordinált és ellenőrzött hatalmi viszonyokra.”

(SLUGA 2014:190)

Foucault hatalmi viszonyokról szóló elemzésével kapcsolatos második probléma az, hogy nem nyújtja az emancipáció perspektíváját. Következésképpen annyira elsőpró erejűnek látszik az elnyomás, hogy a meghaladására irányuló bármely erőfeszítés csak időleges és lokális lehet. A modern társadalom e sivár képét a totalitarizmusról szerzett modern tapasztalatok formálták ki és szilárdították meg. A totalitarizmus, amelyet tekinthetünk úgy, hogy benne a modern állam legrosszabb vonásai testesülnek meg, sok modernitáselmélet vonatkozási pontjaként szolgált megingathatatlanul. Ez az elméleti pozíció a mindent ellenőrzése alatt tartó államapparátus tekintetében indokolható.

Engem azonban az, hogy megadatott totalitárius rendszerben élnem, fölöttébb szkeptikussá tett a rendszert olyan térként tételező totalitarizmuselméletekkel szemben, amelyben az állam abszolút ellenőrzést gyakorol az egyének fölött. E nézőpont a legteljesebb és kifejtettebb formájában Hannah Arendt totalitarizmusfelfogásában rajzolódik ki (ARENDR 1977). A totalitarizmuselméletek nem képesek megragadni azt a tényt, hogy minden totalitárius hatalomnak szüksége van ellenpólusra, azaz olyan rejtett társadalomra, amelynek tagjait kötelek fűzik egymáshoz, amelyben dialógus, mindennapi kommunikáció folyik, amelyben spontán szolidaritás érvényesül, s amelynek tagjai segítik egymást. Az ilyen rejtett társadalom pontosan azért illan el a zsarnok fürkész tekintete elől, mert annyira evidens, hogy transzparenssé válik, s így siklik ki a rendszernek a fogalmakba öntésére és ellenőrzésére irányuló kísérletei elől. A dialógus és a kötelek rejtett társadalmá csak alkalmanként, a düh és a lázadás pillanataiban válik láthatóvá, utána újfent az absztrakt ideológiák félmányékába húzódik vissza. Ez a rejtett társadalom először is és mindenekelőtt a dialógus társadalmá – olyan dialógusé, amely fontos a totalitárius országokban, s abszolút mértékben életbevágó a demokratikus állam számára.

A dialógus e társadalmá a felfogásom szerint olyan társadalom, amely képes követeléseket támasztani a létező társadalmi rend ellen. E követelések nem a mindennapi életre irányuló, mint inkább a mindennapi életből kiinduló kritikát jelentik. Erre a fajta kritikára a francia szociológus, Luc Boltanski tett javaslatot, aki arra hivatkozva bírálja a például Pierre Bourdieu által kidolgozott uralomszociológiát, hogy az torz képet vázol a társadalmi és politikai élet ágenseiről. Boltanski szembeállítja ugyanis a Bourdieu-féle ágenseket a kritika szociológiájá által előfeltételezett aktorokkal:

„Az aktorok, akiket e munkák² láthatóvá tettek a számunkra, nagyon különbözőek voltak a hatalom kritikai szociológiájában felbukkanó *ágensektől*. Mindig aktívak voltak, nem pedig passzívak. Őszintén kritikusak voltak, sőt kicsit a kritikai szociológusok módjára voltak azok, fáradhatatlanul leleplezve ellenfeleik szándékait és rejtett – gyakran a társadalmi helyzetükkel összekapcsolt – fonákságait a kritikai szociológiától kölcsönzött, az oktatás vagy a média által terjesztett sémákat mozgósítva ehhez. Megfogalmazták követeléseiket, lelepleztek igazságtalanságokat, bizonyítékokkal támasztották alá panaszait, érveket gondoltak ki önmaguk igazolására azokkal a kritikákkal szemben, amelyek rájuk magukra irányultak. Ebből a nézőpontból szemügyre véve nem annyira a passzívan és tudattalanul eltűrt uralom helyeként jelenik meg a társadalmi világ, mint inkább viták, kritikák, viszályok és a mindenkor törékeny megegyezések lokális helyreállítására irányuló próbálkozások sokasága által átszótt térként.”

(BOLTANSKI 2011:27sk. [2009:51])

Számos könyvében és tanulmányában Boltanski részletesen leírja, milyen módokon konstruálható a mindennapi élettapasztalatból kiinduló társadalomkritika: „A társadalmi leírására való-jában két különböző pozícióból vállalkozhatunk. Az első pozíciót az jelenti, hogy valamely *már kész társadalmi világból* indulunk ki [...] A második pozíciót az jelenti, hogy a *készülőben levő világból* indulunk ki” (BOLTANSKI 2011:43sk. [2009:75.]). Látja azonban, milyen nyilvánvaló korlátai vannak a mindennapi életből kiinduló kritikának a létező társadalmi rend totalizáló kritikája tekintetében. Boltanski szerint ebből a célból az úgynevezett *metakritikára* van szükségünk:

„amikor a továbbiakban *kritikáról* beszélünk, akkor a kritikának ezekre a társadalmi kontextusokba beleygőkeresztett formáira fogunk hivatkozni, a *metakritika* terminust azoknak az elméleti konstrukcióknak a jelölésére fenntartva, amelyek célja a legáltalánosabb dimenzióiban leleplezni az elnyomást, a kizsákmányolást vagy az uralmat, bármilyen módozatokban valósuljanak is meg.”

(BOLTANSKI 2011:6 [2009:22])

Boltanskinak bizonyosan igaza van, amikor azt állítja, hogy a *mindennapi életből kiinduló* kritika korlátozott hatókörű, de azt is helyesen állapítja meg, hogy ilyen kritika nélkül bármely ideológiai konstrukció hiábavalóan próbálkozik a létező társadalmi rend bajainak leküzdésével. Könyvemben (KOCZANOWICZ 2015) a mindennapi élet dialogikus dimenzióját hangsúlyozom. Kutatásom két elméleti keretre támaszkodik: az amerikai pragmatizmusra, amely szerint a demokrácia a társadalom életének a szövetét alkotó mindennapi interakciók univerzalizációja (DEWEY 1927; MEAD 1934 [1973]), valamint Mihail Bahtyin dialógusfelfogására, amelyben a kölcsönös megértés kerül előtérbe (BAKHTIN 1986). Könyvemben megmutatom, hogy a két perspektíva kölcsönösen kiegészíti egymást, és együttes alkalmazásukkal olyan elméleti kerethez jutunk, amelynek a segítségével megfelelően elemezhetők a mindennapi élet és a politikum összefüggései (KOCZANOWICZ 2015). Kiindulópontom szerint a dialógus a mindennapi élet minden dimenziójában jelen van, ám állandó kihívást jelent a minden emberi köteléket és kapcsolatot átható dialógustól a politikai dialógushoz továbbhaladni, amely megállapíthatná a politikai harc szabályait. Az átmeneti időszakokkal kapcsolatos megfigyeléseim és elemzéseim azt sugallják, hogy a demokrácia nem egyszerűen intézmények és szabályok rendszere, hanem elsősorban bizonyos életforma: olyan habitusok együttese, amelyeknek a mindennapi életből kell fakadniuk ahhoz, hogy a demokrácia csakugyan működőképes legyen. A kommunista múlttal kapcsolatos kutatásaim megmutatták, hogy a mindennapi élethabitusok és a politikai szféra kölcsönösen összefüggenek egymással, s az is kitént belőlük, hogy viszonyuk mely formái segítenek elő dialogikus demokratikus társadalmat (KOCZANOWICZ 2008).

Politika, politikum és emancipáció a mindennapi életben

Hogyan fejeződik ki a politikában, hogyan hat a politikára, s ami a legfontosabb: hogyan formálja a politikát a mindennapi élet? A kutatók általános felfogása szerint a politikának mint a hatalomért vívott harcnak semmi köze a mindennapi élethez. E nézet szerint a politika a közönséges emberek mindennapi interakcióinak a szféráján kívül konstituálódik. Ez a radikális különválasztás fogalmilag az „a politikum” és a „politika” („le politique”, „la politique”) felosztásban tükröződik. E megkülönböztetést érdekes módon igen különböző politikai irányultságot képviselő gondolkodók is elfogadják: egyfelől Carl Schmitt (2006 [2002]), másfelől Hannah ARENDT (1977), Claude LEFORT (2007 [1989]) és Chantal MOUFFE (2005). Paul Ricœur igen érdekesen fejezte ki ezt a felosztást, amikor antropológiai lakúnaként határozta meg:

„Úgy gondolom, Marx és Lenin ellenében fenntartandó, hogy a politikai elidegenedés nem vezethető vissza egy másikra, hanem az emberi létezés alkotóeleme, és ennek szellemében, hogy a politikai létezés mód magával vonja a hasadást a polgár absztrakt és a család és a munka konkrét élete között.”

(RICŒUR 2007:260 [1957:734])

Nagyon bonyolultak és szövevényesek „a politikai hasadásra” vonatkozó fejtegetések, de én egyetérték Oliver Marcharttal, aki szerint voltaképpen senki sem ismerte fel a politika/politikum felosztás következményeit:

„Hiszen ha egyszer föltételeztük, hogy a politikum minden társadalmi viszony megalapozó kiegészítőjéül szolgál, akkor nem lesz lehetséges a politika hagyományos terepére korlátozni a hatásait (még a hiányából fakadókat sem). Következésképpen a társadalom minden dimenziója (a „szeretet”, a „művészet” és a „tudomány” tartományát is beleértve) alá lesz vetve a megalapozás/meg-nem alapozás fogalmilag a politikai differencia által megragadott szüntelen játékának.”

(MARCHART 2007:9)

Ebből a szempontból vizsgálva „a politikumot”, világos, hogy szüntelenül változnak, s a történelmi és kulturális körülményektől függenek a magán- és a nyilvános szféra között húzódo határok.

Ezért úgy gondolom, hogy a mindennapi életbeli döntésekben fontos potenciál rejlik a politikai szintéren előidézhető változások tekintetében. A kutatók számára az jelenti a problémát, hogy nem közvetlenül láthatók az ilyen változások. Igen gyakran figyelmen kívül hagyják őket, mondván, irrelevánsak a politikai harcok szempontjából, még ha – a „hatalom mikrofizikája” nevezetes Foucault-i fogalmát parafrázálva (FOUCAULT 1995:26 [1990:38]) – az „emancipáció mikrofizikáját” testesítik is meg. Az efféle megközelítés azonban magának az emancipáció fogalmának az újragondolását is megköveteli. Az emancipáció a kortárs filozófia egyik kulcsfogalma. Történeti nézőpontból szemlélve a felvilágosodás óta az emancipáció fogalma a két legfontosabb 19–20. századi társadalomfilozófiai áramlat, a marxizmus és a liberalizmus központi fogalma volt. Természetesen világosan látható, hogy a két mozgalom eltérően fogta föl az emancipációt. A liberálisok számára az emancipáció a politikai szolgátság leküzdését és a szabad és autonóm egyének társadalmának megalkotását, míg a marxisták számára a munkában kifejeződő társadalmi viszonyok okozta elidegenülés megszüntetését jelentette. Azt sugallom azonban, hogy bármennyire különböznek is e két törekvés, sok bennük a közös elem.

A liberalizmus és a marxizmus is a társadalom radikális vízióját kínálta, hangsúlyozván a létező társadalmi rend alapvető megváltoztatásának sürgősségét. Mindkettő ugyanazt a filozófiai sémát fogadta el: az emancipáció visszatérés a valódi emberi természethez. A liberalizmus felfogása szerint ez a valódi természet az autonóm, szabad egyénben, míg a marxizmus felfogása szerint az elidegenült munka béklyóiból kiszabadult egyénben ölt testet. E közös alapvető feltevések azt sugallják, hogy maga az emancipáció eszméje a vallási szotériológiától mentes szekuláris világ alkotóeleme. A liberalizmus és a marxizmus szószólói nem a túlvilági, hanem az evilági életben, a földön keresték az emancipáció lehetőségét, és pedig radikális társadalmi változás révén. Ennélfogva a marxizmusnak és a liberalizmusnak volt egy közös ellensége: a hagyományos, premodern társadalom a maga közösségi értékeivel, amelyek komolyan korlátozták a korlátokon túllépés képességét.

A marxizmus és a liberalizmus voltak a politikai filozófia uralkodó, nagyhatású társadalmi mozgalmak elméleti alapjait nyújtó irányzatai. Ugyanakkor azonban, formai rokonságaik dacára, a marxizmus és a liberalizmus ellenségesen viszonyultak egymáshoz. A modernitás felfogható e két társadalomfelfogás és két radikálisan különböző érték, a szabadság és az egyenlőség harcaként.

Én azonban leegyszerűsítőnek gondolom ezt a dichotómiát. A modernitás tekinthető az emancipációra irányuló különböző, a marxizmus és a liberalizmus nagy elbeszéléseire építő, de különböző ügyekre és témákra összpontosító próbálkozások tarka szötteésének. Egy klasszikus példa a női emancipációt szem előtt tartó feminista mozgalom, amely a marxizmusra és a liberalizmusra is támaszkodott ugyan, de egészen más célokat tartott szem előtt. Az emancipációs mozgalmak nemcsak a marxizmusból és a liberalizmusból, hanem máshonnan is merített érvekkel igyekeztek igazolni az ügyüket. A kereszténység például úgy értette, hogy a rabszolgaság eltörléséért küzdők számára hasznosabb az emberi egyenlőség eszméje, mint a liberalizmus. Azt javaslom, hogy az emancipációról gondolkodva ne szorítkozzunk az elsöprő erejű ideológiákra, hanem vegyünk figyelembe konkrét cselekvéseket és ügyeket is, amelyek segítenek a társadalmi élet szűkebb területein elérni az emancipációt. E perspektívából szemlélve az emancipációt kiegyensúlyozottabb, az emancipáció folyamatának sok különböző, finomabb elemeit is figyelembe vevő képhez juthatunk el. E modell szerint az emancipáció nemcsak a nagyobb szabadság vagy egyenlőség felé tartó általános mozgalom, hanem olyan mindennapi tevékenységek halmaza is, amelyek képessé teszik a cselekvőket nagyobb autonómia elérésére a tényleges társadalmi viszonyaik között.

Az eredeti felfogás szerint az emancipáció a marxizmus és a liberalizmus nagy elbeszéléseivel kapcsolódik össze. Am gyanakvóak lettünk ezek érvényességét illetően, hiszen láttuk a szertefoszlásukat. A politikai formákban testet öltő marxizmusról kiderült, hogy az elnyomás eszköze, az 1989 után győzedelmes liberalizmus pedig hiábavalónak bizonyult a 2008-as pénzügyi válság során felszínre bukkant problémák megoldásában.

Ennélfogva egyre erősödik az a tendencia, hogy figyelmünket fordítsuk a nagy elbeszélés-
 sektől – Jeffrey Goldfarb könyvének a címét idézve (2006) – „a kis dolgok politikája” felé.
 Goldfarb azt mutatja meg a könyvében, hogyan eredményezhetnek radikális társadalmi változá-
 sokat a társadalmi élet mikroszintjén végrehajtott cselekvések. A kommunista Lengyelország-
 ban végzett vizsgálódásaira támaszkodva bemutatja, miképp változtatták a meg a totalitárius
 rendszerről való gondolkodást látszólag olyan jelentéktelen események és tevékenységek, mint
 a barátokkal találkozás, kulturális fesztiválok látogatása és szamizdat kiadványok előállítása:

„Amikor emberek beszélgetnek egymással, a saját fogalmaikkal meghatározva egy szitu-
 ációt és kibontakoztatva az összehangolt cselekvés képességét, akkor a terror és a hegemon
 hatalom demokratikus alternatíváját hozzák létre. Túláságosan is jól tudjuk, hogyan használják a
 hatalmak az elektronikus médiát azt a látszatot keltve, hogy nincs alternatívájuk, és túláságosan
 is világosan tanuljuk szüntelenül, hogyan erősíti föl a terrorizmus teátrális gesztusait a globális
 média. Ebben a vizsgálódásban azt fogom megvilágítani, hogyan hoztak létre szabad tereket
 demokratikus cselekvések a huszadik századi globális hálózatokban, mérlegelem, milyen kilá-
 tások vannak arra, hogy ez a 21. században is folytatható, és útmutatót nyújtok a helyzet érté-
 keléséhez és ahhoz, hogy vállalhatunk tevékeny szerepet a kilátások megőrzésében. A dolgok
 létező rendjének bírálói és hívei is figyelmen kívül hagyták ezt a potenciált, ami nagyon veszé-
 lyes következmények lehetőségét rejti magában a terroristák és az antiterroristák nagyszabású
 játszmájában. E vizsgálódásomban az alternatívákat fogom feltárni.”

(GOLDFARB 2006:8)

Goldfarb a szabadság meglepő helyeit írja le, például egy kis lengyel lakás konyháját:

„Az első képünkön egy általános, de nagy jelentőségű helyszín látható: az étkezőasztal Len-
 gyelországban vagy bárhol a régi blokkban. A szovjet időszak alatt itt, az étkezőasztal körül,
 szűk baráti körben lehetett beszélgetni anélkül, hogy a résztvevőknek törődniük kellett volna a
 párt épp aktuális irányvonalával. ... A magánszféra minden befektetését gyanakvással fogad-
 ták. Tökéletesen helytelennek számított a magánéleti kérdések átpolitizálására irányuló minden
 próbálkozás.”

(GOLDFARB 2006:10)

A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a szabadság ilyen kis szigetei megfelelő lég-
 kört nyújtottak a nem hivatalos vélemények kimondásához; ez pedig a Szolidaritás 1980-as
 megalapításához vezetett – e mozgalom volt az első független szervezet valamely kommunista
 államban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta.

A társadalmi és politikai életnek ezt az általam az „emancipáció mikrofizikájának” nevezett
 aspektusát jórészt figyelmen kívül hagyták a politikai elemzők, hiszen ők általában a hatalom-
 mért vívott harccal összefüggő „nagy” ügyekre koncentrálnak. Ugyanakkor a mindennapi élet
 történelmével vagy kultúrájával foglalkozókat rendszerint az érdekli, milyen hatást gyakorol a
 politika a mindennapi életre, nem pedig vice versa. E társadalomelméletben uralkodó szituá-
 ció megerősíti a politika és a politikum „politikai felosztásának” széles körű elfogadottságát.
 Miközben ez a felosztás segít megvilágítani a nyilvános és a magánszféra konfliktusos termé-
 szetét, megakadályozza a társadalom életéhez nélkülözhetetlen dialógusban és a kooperációban
 rejlő potenciál megértését.

Lengyelország a totalitarizmustól a nem-liberális demokráciáig

A kommunizmus 1989-es bukása természetes kísérleti terepet jelentett, amely bepillantást
 kínált a mindennapi élet és a politika viszonyába. Bár készültek róla történeti és szociológiai
 feldolgozások (VERDERY 1996), a periódust azonban nem vizsgálták meg alaposan olyan
 szempontok szerint, amelyek elősegíthetnék a tágabb perspektívájú politikai-tudományos refle-
 ktlálást. Készültek róla érdekes, de jobbra spekulatív vizsgálódások (LEFORT 2007 [1999]).
 A kommunista periódus az 1956-os áttörést követően a kommunista rendszer és az önszerve-
 ződő társadalom között folyó olyan játszmának tekinthető, amelyben a kormány megpróbálta
 fenntartani a status quót, a polgárok pedig igyekeztek fokozatosan kiterjeszteni a szabadságuk-
 at. A játszma a mindennapi interakciók és a kulturális események által kialakított csatatéren
 folyt. A – Goldfarb, (2006) fogalmával élve – „kis dolgok politikája” az 1980-as sztrájkhul-
 lámhoz és a Szolidaritás megalapításához vezetett. Az 1981-ben a társadalomra kényszerített
 hadiállapot jelentette a következő próbatételt a mindennapok könnyen bomló szövete számára.
 Szükségessé vált megmenteni, s így megőltalmazni a szabadság és a szolidaritás eszményeit. A
 Szolidaritás győzelme és a kommunizmus bukása radikális politikai és gazdasági változásokat
 indított el. Úgy tűnt, Lengyelország rálépett a modern, demokratikus állam felé vezető útra,

maga mögött hagyva a Lengyelországot a függetlensége elvesztése, azaz a 18. század vége óta, vagyis már több mint két évszázada kísértő problémákat. A függetlenség e hiánya – a két világháború közti rövid időszakot (1918–1939) leszámítva – miatt a lengyel kultúrát megszállottan foglalkoztatták a nemzettel kapcsolatos problémák. 1989 volt hivatott olyan fordulópontot jelenteni, amikor Lengyelországnak el kellett volna vetnie a nemzeti önazonosság nyelvezetét mint a politikai diskurzusok és cselekvések elsődleges jelölőjét.

Azonban huszonöt évvel ez után az átmenet után Lengyelország mintha ismét válaszut el érkezett volna. Miután a 2015-ös elnök- és parlamenti választásokon hatalomra jutott, a Jog és Igazságosság (PiS) párt folyamatosan az államot és a társadalmi intézményeket érintő változtatási javaslatokkal áll elő, és következetesen végre is hajtja az illiberális demokrácia kiépítése felé mutató programját. Ez a párt ideológusai által „republikánus demokráciának” nevezett berendezkedés a helyi hagyományokon, nem pedig a jog egyetemes uralmán alapuló demokrácia lenne.

A PiS választási győzelme jórészt annak volt köszönhető, hogy a párt sikeresen prezentálta magát olyan rendszerellenes erőként, amely a korábbi politikai elitekből kiábrándult „mindennapi emberek” vélekedéseinek ad hangot, s mellettük áll ki (KOCZANOWICZ 2016). A győztes választási stratégiát bizonyos gazdasági, társadalmi és – ami különösen fontos – kulturális tényezők együttes jelenléte és kölcsönhatása tette lehetővé. Tágabb értelemben az átmenet periódusában, vagyis abban az időszakban elkövetett hibák, amikor a neoliberalizmus zászlaja alatt kezdeményeztek és hajtottak végre átalakításokat. A neoliberalis politika a kirekesztettek népes csoportjait termelte ki, s egyre nagyobb elégedetlenséget szított bennük 1989 utáni társadalmi forma iránt. E csoportok egyre nagyobb fogékonyságot mutattak a nemzeti és vallási ideológiákra, hiszen ezek látszólag nyújtani a posztkommunista Egyesült Baloldal által is támogatott neoliberalis perspektíva alternatíváját (OST 2005). Szűkebb értelemben azonban a 2007 és 2015 kormányzó Polgári Platform politikájának is köszönhető sikerét a PiS. Ez a politika – a neoliberalizmus egy újabb lengyelországi változata – segített ugyan elhárítani a globális pénzügyi válság drasztikus következményeit, de a munkaerő, kivált pedig a munkaerőpiacra éppen belépők rohamos „prekarizációja” árán. Van olyan felfogás, amely szerint a prekarizáció sok szempontból ellentétes a liberális demokráciával, hiszen szintiszta individualizmust táplál, s megsemmisít bizalmon alapuló társadalmi kötelekeket (NÄSSTRÖM & KALM 2014). Az ennek következtében létrejött társadalmi vákuumot pedig a nacionalista ideológia töltötte ki, amelynek középpontját absztrakt, döntően vallási értékrendszer köré megkonstruált nemzetfogalom alkotja. Miután hatalomra jutott, a PiS-nek valódi esélye lett átfogó társadalmi változást végrehajtani, azaz a nemzetállam vízióját valóra váltó politikai, kulturális és oktatási intézményeket kiépíteni. Ebből pedig a politikai és társadalmi dialógus radikális redukálása következik, ami olyan autoritárius monológ uralmához vezethet, amely a kommunista hatalom, de a liberális átmenet által is megrontott nemzeti közösség újjáépítésének a szükségességét is hirdeti.

Az elnök- és parlamenti választásokat követően ennél fogva felerősödtek azok a hangok, amelyek szerint a szóban forgó fejlemények véget vetnek az átmenet utáni Lengyelországban döntően érvényesülő utánzó jellegű, a „rég” nyugati demokráciákban kidolgozott és elfogadott különböző megoldásokra támaszkodó politikának. Valójában azonban ennek az ellenkezője a helyzet: miként közelről megfigyelhettük, a lengyel politikai életben bekövetkezett változás híven tükrözi az elmúlt évtizedekben a politikai értelemben vett jobboldal felé mozduló nyugati demokratikus társadalmakban bekövetkezett változásokat.

Az e változások közepette megfigyelhető legszembeszökőbb fejlemény a pártpolitikában bekövetkezett, az idő előtt elhunyt politikatudós Peter Mair által leírt krízis (MAIR 2013). A szerző elsősorban a pártalapú demokrácia krízisével, azaz valójában a pártok mint politikai intézmények krízisével foglalkozik. A pártok azért nem szolgálnak már összekötő kapocsként az állam/kormány és a társadalom között, mert egyre inkább lényegében állami intézményekké válnak:

„A XX. század utolsó évtizedeiben a pártok fokozatosan, de feltartóztathatatlanul visszahúzódtak a civil társadalom szférájából, a kormányzat és az állam szférája felé mozdultak el, s e két folyamat együtt olyan szituációhoz vezetett, amelyben minden párt egyre jobban eltávolodik az állítólag képviselt választóktól, s ugyanakkor pedig egyre szorosabb szálak fűzik a választókat képviselő többi párthoz, amelyekkel úgy mond versengenek.”

(MAIR 2013:82)

A pártok tehát egyre inkább a kormányzásra vagy a kormányzásra való felkészülésre koncentrálnak, nem pedig arra, hogy politikai cselekvésre szervezzék meg a tagjaikat. Mair e folyamat sokféle következményét taglalja; közülük itt azonban csak a lengyelországi politikai életet láthatólag leginkább érintőkkel fogok foglalkozni. Először is egyre kevésbé jellemző az aktív részvétel a pártpolitikában, aminek oka kétfajta elidegenedésben ragadható meg: a választókéban és az elitekben. Az előbbiből a választások és a politikai cselekvés más „klasszikus” formái iránt mutatózó lanyhuló érdeklődés következik. Az utóbbi pedig azt vonja magával, hogy

a pártelitek olyan „biztonságos” helyekre vándorolnak, ahonnan képesek cselekedni: állami-kormányzati posztot szereznek maguknak vagy szupranacionális szervezetek pozícióiban helyezkednek el: „míg a kivonuló polgárok gyakran privatizáltabb és individualizáltabb világok felé igyekeznek, addig a kivonuló politikai elitek valamilyen hivatalos világba, a közhivatalok világába húzódnak vissza” (MAIR 2013:97).

Másodszer, a politikától való visszavonulás kettős folyamata – a polgárok esetében a privátszférába, s az elitek esetében pedig az állami-kormányzati intézmények szférájába – jelentős szakadékat eredményez kormányzottak és kormányzók között. A szakadék pedig fokozza a bizalmatlanságot, éspedig immár nem valamely politikai irányultság, hanem az egész politikai osztály iránt. Ennek következtében egész Európában gombamód szaporodnak a teljes politikai rendet tagadó mozgalmak. Nyugat-Európában e mozgalmak rendszerint a bevándorlást állítják a középpontba a jelszavak szintjén, de bizonyos fókig az európai integrációt is. E mozgalmak azért rendkívül meggyőzőek, mert nem nehéz megmutatni, hogy a mindennapi élettel nem érintkező eliteknek nincs elképzelésük az ugrásszerűen növekedő bevándorlási ráta által a mindennapi polgárok számára okozott nagyon is valóságos problémákról, s azt sem nehéz megmutatni, hogy ezek az elitek az európai integráció egyedüli haszonélvezői.

Ezek a Mair által leírt, a mai politikai életben fellelhető tendenciák bukkantak fel Lengyelországban is. A Polgári Platform, a párt, amely fő céljaként a liberális modernizációt jelölte meg, szőröstül-bőröstül az uralkodó párt szerepébe bújott abban a meggyőződésben, hogy a nép nagyra értékeli majd azt, hogy hozzáértően irányítja az adminisztrációt és a gazdaságot (vagy mint mondani szokás: csúcsra járhatja a szakértelmet). Egyszerűen fogalmazva azt gondolták, hogy a nép üdvívalgással fogadja azt, hogy hatékonyra teszik a politikai intézményeket. Ez a megközelítés azonban csak részben bizonyult sikeresnek. Az egyik oka annak, amiért nem működött ez az elképzelés, az széles körben elterjedt meggyőződés volt, hogy a polgárok életminősége szempontjából kulcsfontosságú szférák egyre inkább összeomlás-közeli állapotba kerültek, s az állam pedig hibás döntést hozott azzal, hogy kivonult e területekről, hiszen ezzel a kötelességei teljesítését mulasztotta el. A kudarc másik oka az volt, hogy ez a hatékonyságot szem előtt tartó politika szétesett a lengyel növekedési politikának áldozatul esett fiatalok generációjával konfrontálódva. A polgári Platform a GDP-növekedést állította választási propagandájának a középpontjába, s noha önmagában egyáltalán nem hiba ezzel a mutatóval büszkélkedni, sok ország politikai tapasztalatai szerint – a legnevezetesebb példa az Egyesült Államok – míg a gazdaságra összpontosító nyelvezet nem győzi meg a választókat, az értékek nyelvezete viszont annál inkább hat rájuk. A Polgári Platform nyelvezete jól átgondolt volt, ami közvetlenül következett a párt politikai stílusából: abból, hogy a hatalomban töltött nyolc éve alatt folyamatosan egyre inkább technokrata módon kormányzott. Ellentétben azzal, amit egyes PR-szakértők mondanak, igenis a politikai realitások írják körül a választási propaganda rendelkezésére álló manőverezési teret, és a kormányzó pártnak komolyan számot kell vetnie az általuk szabott korlátokkal. Egyszerűen lehetetlen elfelejteni, mit tettek és mit kürtöltek szét sikerként az oly sok év alatt.

Az értékek szférájában részben a kampánystílusa miatt, részben pedig azért szenvedett megsemmisítő vereséget a Polgári Platform, mert a kampány szerencsétlen módon egybeesett a „hangszalag-gate”-ként vagy lehallgatási botrányként elhíresült eseménnyel. A botrány kettős hatással járt: felerősítette az amúgy is egyre erősödő rendszerellenes érzelmeket és az egész politikai osztály iránt érzett bizalmatlanságot, másfelől pedig segítette egyetlen, a politikai rendszer egészének szünekdokhéjává („pars pro toto”) vált párt ellen kanalizálni ezeket az érzelmeiket. A „lehallgatási botrány” alátámasztotta azt a gyanút, hogy az átmenet utáni Lengyelország valójában nem demokratikus, hanem oligarchikus volt.

Így tehát nem volt nehéz a Polgári Platform elitjei viselkedésének extravagáns megnyilvánulásai által felszított szenvedélyeket amiatt érzett általános elégedetlenségévé felszítani, hogy a korábbi rendszer elitjeinek nem sikerült végrehajtaniuk a politikai transfert, és befejezetlenül hagyták a rendszerszintű változtatásokat. Ismét aktuálissá vált tehát a David Ost által leírt diszkurzív modell (OST 2015), csakhogy ezúttal a demokratikus politikai procedúrák hitelessége volt az elsődleges téma. Ha helyesek a megállapításaim, a szavazás végső soron nem annyira az elnökválasztásról szólt, mint inkább az átmenetről és a demokráciának az átmenet során kifomálódott válfajáról hozott ítéletet.

Valójában a demokrácia formája volt a választási kampány sarkpontja, amelyben a tiszta egyéni körzeti képviselői rendszert és a népszavazásokat jelölték meg a népszuverenitás alapvető mechanizmusaiént. Ezeknek az ügyeknek a középpontba helyezése egybevágott a jobboldal nem csupán intézményes változást, hanem a politikai és társadalmi élet radikális átalakítását is hirdető értékpolitikájával. A szakértők még vitatkoznak arról, milyen valóságos következményekkel jár a politikai intézmények effajta újjáépítése, ám úgy gondolom, e vita valójában nem vált ki az érintett politikaelméleti problémákkal kapcsolatos társadalmi érzelmeiket. A tiszta egyéni körzeti rendszer szószólói és a népszavazások mellett kardoskodók úgy látják, a változás a demokratikus ideál megvalósulását jelenti. Azt akarják, hogy a közvetítést eluta-

sító politika győzedelmeskedjék a pártmegosztottságok fölött. Ám az eszmények: eszmények, azaz sosem fognak megvalósulni, jóllehet ezzel nem foszlik semmivé a szerepük, különösen nem akkor, amikor tapintható a kiábrándultság a politikai gyakorlásának klasszikus, pártalapú modelljével szemben, s amikor e modell napja leáldozóban van. A lengyel kontextusban azt jelentik ezek az eszmények, hogy immár vissza lehet térni ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a nemzet az ugyanazokat az értékeket valló nép egysége. A liberális demokráciával elkerülhetetlenül együtt járó pártmegosztottságok mesterséges, importált jelenségeknek, olyasminek számítanak, ami nem illeszkedik a politikacsínálás lengyel hagyományába.

Mair öt feltételt sorol föl a könyvében, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy továbbra is érvényben maradjon a kormányzás pártalapú (azaz a demokratikus rendszerben kialakult klasszikus) modellje:

- „1. A párt(ok) versengésen alapuló választások révén szerzi(k) meg a végrehajtó hatalmat.
2. A politikai vezetők verbuválása pártok által és pártok révén történik.
3. A pártok világos alternatívákat kínálnak a választóknak.
4. A közpolitikát a végrehajtó hatalmat birtokló párt(ok) határozza/határozzák meg.
5. A végrehajtó hatalom elszámoltatása pártok révén történik.”

(MAIR 2013:65)

E paramétereket végiggondolva nyilvánvalóan eresztékeiben recseg-ropog a pártalapú kormányzási rendszer, s gyakran éri kihívás más, alternatív demokratikus modellek részéről.

A népszavazásmodell és az a modell, amely azt feltételezi, hogy a végrehajtó hatalom a szavazóknak, nem pedig a pártoknak tartozik elszámolással, plauzibilis, alternatív demokratikus opciók. Egy másik alternatíva azokban az új társadalmi mozgalmakban ölt testet, amelyek szándékosan nem akarnak párttá alakulni, hanem néhány konkrét ügyre koncentrálnak tevékenységüket. Lengyelországban az egykori népszerű énekesből lett politikus, Pawel Kukiz által kezdeményezett és vezetett mozgalom kiváló példa erre. A Kukiz'15 sok különböző csoportot integrál a tisztán egyéni körzeti képviselői rendszer ügyét a középpontba állítva. A kifejezetten és lényegénél fogva pártellenes mozgalom engesztelhetetlenül elutasítja a politikai pártok retorikáját. Nehéz megjósolni a jövőjét, de maga az, hogy létrejött egy ilyen csoport, és bizonyos sikert is elért a választásokon, sok vaskos monográfiánál többet elmond a lengyel politikai életben zajló strukturális változásokról.

A legutóbbi választások legnagyobb nyertese, mint fentebb említettük, a Kaczyński testvérek által alapított Jog és Igazságosság (PiS) párt volt, amely a hagyományos lengyel nemzeti és vallási értékekhez való visszatérést javasolja. A párt hallatlanul sikeresen állította be magát egyszerre rendszerellenes és továbbra is pártalapú politikát folytató mozgalomként. A rendszerellenes beállítódás reklámozásának köszönhetően sikeresen kibővítette szavazói bázisát a párt, amelynek hagyományos szavazóit a nemzeti és vallási értékek támogatói adták. Olyan választókat tudott maga mellé állítani, akiknek nemcsak a Polgári Platform extravagáns viselkedéséből és viszonylagos autoritarizmusából lett elégük, hanem akik azt is megelégtelték, hogy a párt makacsul ragaszkodik a politika adminisztratív stílusú műveléséhez. Másképp fogalmazva: nem egyszerűen a konkrét politikai megoldások, hanem a Lengyelországban megvalósítandó politikai stílus eldöntése jelentették a választás tétjét. Sőt, a demokratikus modell mint olyan megváltoztatásának az opciója került a politika napirendjére.

Hogy melyik opció győz, az a választókon múlik. Az eredmény nemcsak attól függ, hogyan döntenek a választáson, hanem attól is, hányan fognak úgy dönteni, hogy egyáltalán választanak. Ez a legmegjósolhatatlanabb tényező, mivel a demokratikus rendszer természetes vonásai itt vegyülnek a választói viselkedésben bekövetkezett átalakulásokkal, amelyek maguk is szét-szálazhatatlanul összefonódnak a lengyelországi választási részvétel sajátos aspektusaival. A mai demokratikus rendszerekben a klasszikus, pártpreferenciák szerinti választási hajlandóság gyengülése tapasztalható, amely valójában egy oka annak, hogy válság kíséri a politika gyakorlásának pártalapú modelljét. Ehelyett valamiféle *hibrid szavazó* megszületésének vagyunk a tanúi: ezt a választót nem átfogó ideológiai viták, hanem konkrét ügyek érdeklik. Lengyelországban ez a tendencia annak az elég inkonzisztens és változékony pártrendszernek a kontextusában jelenik meg, amelyben viszonylag gyorsan bukannak fel, esnek szét és jelennek meg ismét, új néven pártok. Ez a változékony kéz a kézben jár azzal, hogy a szavazók egyszerre különböző – egymással konfliktusban álló, egymást keresztező vagy átfedő – szempontok szerint azonosulnak pártokkal. A választó éppúgy szavaz a megélhetéssel kapcsolatos konkrét problémákra megoldást ígérő pártokra, ahogyan az anyagi érdeke ellenében is, értékek kedvéért.

Kóda: párt nélküli, nem-konszenzusos demokrácia felé?

Nyilvánvaló, hogy a 2015-ös lengyelországi választásokat követően komoly vita indult meg a demokrácia formájáról. Ez sok-sok téma és probléma alapos kutatásával jár együtt: milyen léptékű társadalmi-politikai változások mentek végbe? mi az értékek szerepe a politikában?

milyen kapcsolat van a közösség és a demokratikus intézmények között?, stb. Megjósolhatatlan, milyen következtetések adódnak ebből a vitából, mivel mindeddig még fel nem térképezett, bár sok országban elmélyülten tanulmányozott terepre vezetnek bennünket. A szakértőket megosztja a döntő kérdés, nevezetesen hogy a problémák, amelyekkel a demokráciának szembe kell néznie, több, vagy éppenséggel kevesebb demokráciával orvosolhatók-e. Könyvében, amelyre az eddigiekben támaszkodtam, azt a félelmet fogalmazza meg Mair, hogy a pártalapú demokráciamodell összeomlása egyáltalán a demokrácia összeomlását vonhatja magával, mert egyéb demokratikus rendszerek vagy marginálisak, vagy rövid életűek. Ráadásul, Zakaria (2007) érvelése szerint a demokratikus intézmények kifejlődése a korábban a végrehajtó vagy igazságszolgáltató hatalom szférájába tartozó területeken, a többség zsarnokságához vezet, ami negatív hat az egyén személyes szabadságára. Zakaria mellett száll síkra, hogy a demokrácia megvédéséhez határozottan kevesebb demokráciára van szükség.

Használó aggodalmak bukkannak fel a Lengyelországban kibontakozó vitákban, különösen mivel megidézük azoknak az éveknél a még mindig elevenen élő emlékeit, amikor első ízben kormányozta az országot a Jog és Igazságosság párt (2005–2007). Úgy gondolom azonban, mégsem bölcs elvetni azok véleményét, akik nem konzervatívként a Jog és Igazságosság párt-ra szavaznak az átfogó társadalmi és politikai változás reményében. Ez logikai tautológiának hangzik, de annak, aki ilyen változásra szavaz, bizonyosan nyomós indokokkal teszi, de legalábbis bizonyosan rendkívül aggasztják őt a létező demokratikus politika jelenségei. Az efféle érzelmek mindenképpen többet érdemelnek a lenéző vállrándításnál, hiszen ha rövid ideig lo-bognak is, ismét hevesen fel fognak lángolni.

John Dewey, a demokrácia mellett érvelő kiemelkedő amerikai filozófus, egyetértett azzal a felfogással, hogy a több demokrácia a gyógyszer a demokrácia problémáira (DEWEY 1924). A lengyelországi demokratikus rendszer – és más országok demokratikus rendszerének – formájáról folytatott mai vitáknak köszönhetően nagyon világosan felismertük, hogy a demokrácia rendkívül összetett rendszer, amelyben különböző, gyakran egymásnak ellentmondó tendenciák szövődnek össze. Nem áltathatjuk azzal magunkat, hogy mint valami eszményi pártrendszerben, a sokszereplős játszmány végül konszenzushoz vezet. Korábbi könyvemben (KOCZANOWICZ, 2015), azt próbáltam megmutatni, hogy akkor járható út a nem-konszenzuszos demokrácia modellje, ha a fontosabb politikai szereplők képesek megérteni ellenfeleik motivációit és meggyőződéseit. Ha ez nem kövezi is ki a konszenzushoz vezető utat, elősegíti a változást a politikai küzdelmek dinamikájában. A demokrácia ereje és szépsége abban rejlik, hogy kitermel az efféle megértést elősegítő intézményi és pszichológiai feltételeket. A demokrácia korlátai pedig abban ragadhatók meg, hogy senki sem kényszeríthető arra, hogy valóban ki is aknázza ezeket a lehetőségeket, amelyek elősegítik mások szükségleteinek és reményeinek a megértését.

IRODALOM

- ARENDETT, Hannah 1977. Public Rights and Private Interests. In: M. Mooney & F. Stuber (Eds.): *Small Comforts for Hard Times. Humanists on Public Policy*. Columbia Press, New York, 103–108.
- BAKHTIN, Mikhail 1986. *Speech genres and other late essays*. University of Texas Press, Austin
- BOLTANSKI, Luc 2009. *De la critique: précis de sociologie de l'émancipation*. Gallimard, Paris
- BOLTANSKI, Luc 2011. *On critique: a sociology of emancipation*. Polity Press, Cambridge
- BOURDIEU, Pierre, & PASSERON, Jean Claude 1970. *La reproduction; éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Éditions de Minuit, Paris
- BOURDIEU, Pierre, & PASSERON, Jean Claude 1990. *Reproduction in education, society, and culture* (2nd ed.). London; Newbury Park, Calif.: Sage in association with Theory, Culture & Society, Dept. of Administrative and Social Studies, Teesside Polytechnic.
- CERTEAU, Michel de 1984. *The practice of everyday life*. University of California Press, Berkeley
- CERTEAU, Michel de, GIARD, Luce & MAYOL, Pierre 1980. *L'invention du quotidien*. Union générale d'éditions, Paris
- DEWEY, John 1927. *The public and its problems*. H. Holt and Company, New York
- ENGELS, Friedrich 1958. A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei* (sajtó alá rend. a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége), 2. k. (pp. 211–473). Kossuth, Budapest

- FOUCAULT, Michel 1977. *Discipline and punish: the birth of the prison*. Allen Lane, London
- FOUCAULT, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés* (ford. Fázsy A.). Gondolat, Budapest
- FOUCAULT, Michel 2000. Truth and Juridical Forms. In *Power* (Essential Works of Foucault 1954–1984, vol. 3. (pp. 1–89.) Ed. Faubion, J. D.). The New Press, New York
- FOUCAULT, Michel 1994. La vérité et les formes juridiques. In *Dits et écrits*, vol. 2. (1970–1975) (pp. 538–645). Gallimard, Paris
- GOLDFARB, Jeffrey, C. 2006. *The politics of small things: the power of the powerless in dark times*. University of Chicago Press, Chicago
- HELLER, Ágnes 1970. *A mindennapi élet*. Akadémiai, Budapest
- HELLER, Ágnes 1984. *Everyday life*. Routledge & Kegan Paul, London
- KOCZANOWICZ, Leszek 2008. *Politics of time: dynamics of identity in post-communist Poland*. Berghahn Books, New York
- KOCZANOWICZ, Leszek 2015. *Politics of dialogue : non-consensual democracy and critical community*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- KOCZANOWICZ, Leszek 2016. The Polish Case. Community and Democracy under the PiS. *New Left Review*, 102, 77–95.
- KONRÁD, György 1984. *Antipolitics: an essay*. Quartet, London
- KONRÁD, György 1986. *Antipolitika*. AB Független Kiadó, Budapest
- LEFEBVRE, Henri 1958. *Critique de la vie quotidienne*. L'Arche, Paris
- LEFEBVRE, Henri 1991. *A critique of everyday life*. Verso, London
- LEFORT, Claude 1986. *Essais sur le politique: (XIXe–XXe siècles)*. Seuil, Paris
- LEFORT, Claude 1988. *Democracy and political theory*. UK: Polity, Cambridge
- LEFORT, Claude 1999. *La complication*. Fayard, Paris
- LEFORT, Claude 2007. *Complications: communism and the dilemmas of democracy* (Columbia studies in political thought/political history). Columbia University, New York
- MAIR, Peter 2013. *Ruling the void: the hollowing of Western democracy*. Verso, London
- MARCHART, Oliver 2007. *Post-foundational political thought: political difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- MARX, Karl 1981. Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei* (sajtó alá rend. a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége), 42k. (pp. 54–168). Kossuth, Budapest
- MEAD, George Herbert 1973. *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból* (ford. Félix P.). Gondolat, Budapest
- MEAD, George Herbert 1934. *Mind, self & society from the standpoint of a social behaviorist* (ed. Morris, C. W.). The University of Chicago Press, Chicago, Ill.,
- MICHNIK, Adam 1985. *Letters from prison and other essays*. University of California Press, Berkeley
- MOUFFE, Chantal 2005. *On the political* (Thinking in action). New York: Routledge, London
- NÄSSTRÖM, Sofia & KALM, Sara 2015. A democratic critique of precarity. *Global Discourse*, 5(4), 556–573. doi:10.1080/23269995.2014.992119
- OST, David 2005. *The defeat of Solidarity: anger and politics in postcommunist Europe*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y.
- RICŒUR, Paul 1957. Le paradoxe politique. *Esprit*, 250(5), 721–745. doi:10.2307/24254503
- RICŒUR, Paul 1965. The Political Paradox. In *History and Truth* (pp. 247–270). Northwestern University Press, Evanston
- SCHMITT, Carl 1996. *The concept of the political*. Chicago; University of Chicago Press, London.
- SCHMITT, Carl 2002. *A politikai fogalma : válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford. Cs. Kiss Lajos.) Osiris/Pallas Stúdió/Attraktor, Budapest
- SLUGA, Hans D. 2014. *Politics and the search for the common good*. Cambridge University Press, Cambridge
- VERDERY, Katherine 1996. *What was socialism, and what comes next*. Princeton University Press, Princeton, N. J.
- ZAKARIA, Fareed 2007. *The future of freedom: Illiberal democracy at home and abroad*. W. W. Norton, New York

1 In ALPHANSARY, Idit & KOCZANOWICZ, Leszek 2019. *Democracy, dialogue, memory: Expression and affect beyond consensus*, Routledge–Taylor et Francis Group, London–New York

2 Ti, a kritika pragmatikus szociológiájának azt a változatát képviselő művek, amelyek – eltérően a botrányokat taglaló művektől – egy-egy ügyre (pl. a Dreyfus-ügyre) összpontosítanak. (a ford.)

